УДК 681.142 + 519.4

В.К. Репета , канд. фіз.-мат. наук, доцент
(Національний авіаційний університет, Україна)

ПРО ЧИСЛОВІ ТРИГОНОМЕТРИЧНІ ТОТОЖНОСТІ СПЕЦІАЛЬНОГО ВИГЛЯДУ

Вивчені тригонометричні добутки спеціального вигляду. Встановлено умову розпаду цих добутків на множники із раціональними значеннями, що спирається на малу теорему Ферма та теорему Ейлера

Розглянемо добутки вигляду $\cos\frac{\alpha_1\pi}{2n+1}\cos\frac{\alpha_2\pi}{2n+1}...\cos\frac{\alpha_k\pi}{2n+1}$ ($\alpha_1, \alpha_2,\dots, \alpha_k$ – натуральнікоефіцієнти, які попарно різні між собою і належать відрізку [1; n]). Насамперед нас цікавитимуть умови, за яких цей вираз є раціональним числом, точніше дорівнює $\frac{1}{2^k}$.

Розглядуваний матеріал тісно переплітається з елементами теорії чисел, зокрема з малою теоремою Ферма.

Твердження 1. Нехай n – натуральне число, тоді

$$\cos\frac{\pi}{2n+1}\cos\frac{2\pi}{2n+1}\cos\frac{3\pi}{2n+1}...\cos\frac{n\pi}{2n+1}=\frac{1}{2^n}\ . \tag{1}$$

Доведення. Позначимо

$$C(n)=\cos\frac{\pi}{2n+1}\cos\frac{2\pi}{2n+1}...\cos\frac{(n-1)\pi}{2n+1}\cos\frac{n\pi}{2n+1},$$

$$S(n)=\sin\frac{\pi}{2n+1}\sin\frac{2\pi}{2n+1}...\sin\frac{(n-1)\pi}{2n+1}\sin\frac{n\pi}{2n+1}\ ,$$

помножимо і одночасно поділимо C(n) на 2^n S(n), після n - кратного застосування формули $\sin 2\alpha = 2\sin\alpha\cos\alpha$ отримаємо

$$2^n C(n)=\frac{\sin\frac{2\pi}{2n+1}\sin\frac{4\pi}{2n+1}...\sin\frac{(2n-2)\pi}{2n+1}\sin\frac{2n\pi}{2n+1}}{\sin\frac{\pi}{2n+1}\sin\frac{2\pi}{2n+1}...\sin\frac{(n-1)\pi}{2n+1}\sin\frac{n\pi}{2n+1}}\ . \tag{2}$$

Кожному множнику $\sin\frac{\alpha_k\pi}{2n+1}$ у формулі (2) поставимо у відповідність число α_k. У результаті знаменник дробу, тобто вираз S(n), характеризуватиме множина $A_{зн}$ = {1, 2, 3, …, n –1, n}, а чисельник — відповідно набір $A_{чис}$ = {2, 4, 6, …, 2n –2, 2n}. Будь-яка перестановка елементів кожної множини означатиме незмінність розглядуваного тригонометричного виразу, оскільки самі множники при цьому не змінюються. Окрім цього, елемент α_k природно ототожнити з елементом $2n+1-\alpha_k$, адже, заміна α_k на $2n+1-\alpha_k$ означає застосування формули зведення $\sin(\pi-\alpha)=\sin\alpha$ для $\alpha=\frac{\alpha_k\pi}{2n+1}$.

Покажемо, що права частина в (2) дорівнює 1. Для цього проаналізуємо набори $A_{зн}$ та $A_{чис}$. Замінивши кожен парний елемент $2k$ множини $A_{чис}$, що перевищує n, на відповідний непарний елемент $2n+1-2k$, дістанемо рівносильний набір $A_{чис}$ = {2, 4, 6, …, 3, 1}, який складається з тих самих елементів, що й множина $A_{зн}$, записаних лише в іншому порядку. Звідси випливає, що чисельник дробу складається з тих самих множників, що й знаменник. Отже, дріб дорівнює 1, а $C(n)=\frac{1}{2^n}$, що й завершує доведення.

Приклад 1. Нехай n = 5, тоді (2) набуває вигляду

$$2^5 C(5) = \frac{\sin\frac{2\pi}{11}\sin\frac{4\pi}{11}\sin\frac{6\pi}{11}\sin\frac{8\pi}{11}\sin\frac{10\pi}{11}}{\sin\frac{\pi}{11}\sin\frac{2\pi}{11}\sin\frac{3\pi}{11}\sin\frac{4\pi}{11}\sin\frac{5\pi}{11}}.$$

Знаменник та чисельник дробу у правій частині розглядуваної рівності. характеризують множини $A_{зн} = \{1, 2, 3, 4, 5\}$ та $A_{чис} = \{2, 4, 6, 8, 10\}$ відповідно. Оскільки 11 – 10 = 1, 11– 8 = 3, то запишемо другу множину у вигляді $A_{чис} = \{2, 4, 5, 3, 1\}$.

Погляньмо тепер на табл.1, у яку занесено остачі r від ділення степенів двійки на 11.

Таблиця 1

k	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
$r = 2^k$ (mod11)	**2**	**4**	**8**	**5**	**10**	**9**	**7**	**3**	**6**	**1**
r або $11 - r$	**2**	**4**	**3**	**5**	**1**	**2**	**4**	**3**	**5**	**1**

Далі таблицю можна не повторювати, оскільки остачі повторюються з періодом 10. Крім того помічаємо такі закономірності: 1) у середньому рядку кожне наступне число є остачею від ділення на 11 подвоєного попереднього числа; 2) для кожного числа середнього рядка існує рівно одне число, які у сумі дають 11. Такі числа ми вважаємо тотожними: якщо остача $r > 5$, замінимо її на $11 - r$. У результаті дістанемо нижній рядок, елементи якого повторюються з періодом 5 і є по суті перестановками множини $A_{зн}$ чи $A_{чис}$.

Встановимо відповідність між елементами множин $A_{зн}$ та $A_{чис}$ у вигляді табл. 2.

Таблиця 2

$A_{зн}$	1	**2**	**4**	**3**	**5**
$A_{чис}$	**2**	**4**	**3**	**5**	1

За даними таблиць сформуємо рівносильні цикли (рис. 1), які визначають ще два способи обчислення значення $C(5)$.

$1 \to 2 \to 4 \to 3 \to 5 \to 1$ $\qquad$ $1 \to 2 \to 4 \to 8 \to 16 \to 1$

Рис. 1

Реалізацією другого циклу є такі перетворення

$$C(5) = \frac{\sin\frac{\pi}{11}\cos\frac{\pi}{11}\cos\frac{2\pi}{11}\cos\frac{4\pi}{11}\cos\frac{8\pi}{11}\cos\frac{16\pi}{11}}{\sin\frac{\pi}{11}} = \frac{\sin\frac{2\pi}{11}\cos\frac{2\pi}{11}\cos\frac{4\pi}{11}\cos\frac{8\pi}{11}\cos\frac{16\pi}{11}}{2\sin\frac{\pi}{11}} =$$

$$= \frac{\sin\frac{4\pi}{11}\cos\frac{4\pi}{11}\cos\frac{8\pi}{11}\cos\frac{16\pi}{11}}{4\sin\frac{\pi}{11}} = \frac{\sin\frac{8\pi}{11}\cos\frac{8\pi}{11}\cos\frac{16\pi}{11}}{8\sin\frac{\pi}{11}} = \frac{\sin\frac{16\pi}{11}\cos\frac{16\pi}{11}}{16\sin\frac{\pi}{11}} = \frac{\sin\frac{2^5\pi}{11}}{32\sin\frac{\pi}{11}} = \frac{1}{32} \quad \mathbf{(3)}$$

Помітимо, що $2^5 + 1$ ділиться без остачі на просте число 11. Саме цей факт дає змогу застосувати формулу зведення $\sin\frac{2^5\pi}{11} = \sin\left(3\pi - \frac{\pi}{11}\right) = \sin\frac{\pi}{11}$ і в результаті підтвердити раціональність добутку $C(5)$. Звернемося тепер до малої теореми Ферма.

Мала теорема Ферма. *Якщо p – просте число і a – ціле число, що не кратне p, то $a^{p-1} - 1$ ділиться без остачі на p.*

Як частинний випадок при $a = 2$ (надалі обмежуватимемося саме таким випадком) справджується твердження: якщо p – просте число ($p \neq 2$), то $2^{p-1} - 1$ ділиться без остачі на p. Це записують так: $2^{p-1} - 1 \equiv 0(\operatorname{mod} p)$ (запис $a \equiv b(\operatorname{mod} p)$ означає, що числа a і b при діленні на p дають однакові остачі).

Нехай $2n + 1$ – просте число, тоді за малою теоремою Ферма $2^{2n} - 1 \equiv 0(\operatorname{mod}(2n + 1))$, або $\left(2^n - 1\right)\left(2^n + 1\right) \equiv 0(\operatorname{mod}(2n + 1))$. Оскільки $2n + 1$ – просте число, то або $2^n - 1 \equiv 0(\operatorname{mod}(2n + +1))$, або $2^n + 1 \equiv 0(\operatorname{mod}(2n + 1))$. У нашому випадку $2^{10} - 1 = 93 \cdot 11 \equiv 0(\operatorname{mod} 11)$, $\left(2^5 - 1\right)\left(2^5 + 1\right) \equiv 0(\operatorname{mod} 11)$, звідси $2^5 + 1 \equiv 0(\operatorname{mod} 11)$.

Із наведених міркувань по суті випливає

Твердження 2. Якщо $2n + 1$ – просте число, тоді

$$\left|\cos\frac{\pi}{2n+1}\cos\frac{2\pi}{2n+1}\cos\frac{4\pi}{2n+1}\ldots\cos\frac{2^{n-1}\pi}{2n+1}\right| = \frac{1}{2^n}. \qquad \textbf{(4)}$$

Приклад 2. Нехай $2n + 1 = 17$. У цьому разі зациклювання елементів при зміні k від 1 до 8 відбувається двічі (див. рис.2).

$$1 \to 2 \to 4 \to 8 \to 1 \qquad\qquad 3 \to 6 \to 5 \to 7 \to 3$$

Рис. 2

Отже, тотожність (1) при $n = 8$ розпадається на дві тотожності:

$$\cos\frac{\pi}{17}\cos\frac{2\pi}{17}\cos\frac{4\pi}{17}\cos\frac{8\pi}{17} = \frac{1}{16}, \quad \cos\frac{3\pi}{17}\cos\frac{6\pi}{17}\cos\frac{5\pi}{17}\cos\frac{7\pi}{17} = \frac{1}{16}.$$

Між прикладами 1 та 2 є суттєва відмінність: вираз $C(8)$ допускає представлення у вигляді добутку двох виразів, кожен з яких набуває одного й того самого раціонального значення, тоді як виразу $C(5)$ це не властиво. Причиною відмінностей очевидно є властивості числа $2n + 1$. І 11, і 17 – прості числа, тобто числа однієї природи, проте за малою теоремою Ферма:

1) якщо $2n + 1 = 11$, то $2^{10} - 1 = \left(2^5 - 1\right)\left(2^5 + 1\right) \equiv 0(\operatorname{mod} 11)$, звідси $2^5 + 1 \equiv 0(\operatorname{mod} 11)$;

2) якщо $2n + 1 = 17$, тоді $2^{16} - 1 = \left(2^4 - 1\right)\left(2^4 + 1\right)\left(2^8 + 1\right) \equiv 0(\operatorname{mod} 17)$, звідси $2^4 + 1 \equiv 0(\operatorname{mod} 17)$.

Мала теорема Ферма лише стверджує, що якщо $p = 2n + 1$ – просте число, то $2^{2n} - 1$ ділиться без остачі на просте число p. Насправді можливі випадки, коли різниця $2^{2l} - 1$ ділиться без остачі на просте число $2n + 1$ навіть тоді, коли натуральне число $2l < p - 1 = 2n$. Так на 17 ділиться без остачі не тільки вираз $2^{16} - 1$, а й $2^8 - 1$ та $2^4 + 1$.

Означення. Найменше натуральне число $2l$, для якого $2^{2l} - 1 \equiv 0(\operatorname{mod} p)$ називають порядком числа 2 за модулем p. Можна довести, що порядок $2l$ є дільником числа $p - 1$.

Отже, $2l = 10$ – порядок числа 2 за модулем 11, а $2l = 8$ – порядок числа 2 за модулем 17. З наведених прикладів видно, що довжина циклу дорівнює числу l, а кількість циклів $k = n : l$. Тоді кожному циклу $\alpha_1 \to \alpha_2 \to \ldots \to \alpha_l \to \alpha_1$ відповідає тотожність

$$\cos\frac{\alpha_1\pi}{2n+1}\cos\frac{\alpha_2\pi}{2n+1}\ldots\cos\frac{\alpha_l\pi}{2n+1} = \frac{1}{2^l}.$$

Приклад 3. Нехай $n = 15$. Оскільки $2n + 1 = 31$ – просте число, то за малою теоремою Ферма $2^{30} - 1 \equiv 0(\operatorname{mod} 31)$, або $\left(2^5 - 1\right)\left(2^5 + 1\right)\left(2^{20} + 2^{10} + 1\right) \equiv 0(\operatorname{mod} 31)$, помічаємо, що $2^5 - 1 \equiv$ $\equiv 0(\operatorname{mod} 31)$. Тоді $2l = 10$ – порядок числа 2 за модулем 31, $l = 5$ – довжина циклу, $k = 15 : 5 = 3$ – кількість циклів (див. рис.3).

$$1 \to 2 \to 4 \to 8 \to 16 \to 1$$

$$3 \to 6 \to 1 \to 7 \to 14 \to 3$$

$$5 \to 10 \to 11 \to 9 \to 13 \to 5$$

Рис. 3

Отже, тотожність $C(15)=\frac{1}{2^{15}}$ розпадається на три тотожності вигляду

$$\cos\frac{\pi}{31}\cos\frac{2\pi}{31}\cos\frac{4\pi}{31}\cos\frac{8\pi}{31}\cos\frac{15\pi}{31}=\frac{1}{32},$$
$$\cos\frac{3\pi}{31}\cos\frac{6\pi}{31}\cos\frac{12\pi}{31}\cos\frac{7\pi}{31}\cos\frac{14\pi}{31}=\frac{1}{32},$$
$$\cos\frac{5\pi}{31}\cos\frac{10\pi}{31}\cos\frac{11\pi}{31}\cos\frac{9\pi}{31}\cos\frac{13\pi}{31}=\frac{1}{32}.$$

Нехай тепер $2n + 1$ – складене число.

Для подальшого аналізу звернемося до теореми Ейлера, яка узагальнює малу теорему Ферма.

Теорема Ейлера. *Якщо a і m – взаємно прості числа, то* $a^{\varphi(m)}-1=0(mod\ m)$.

Тут $\varphi(m)$ – кількість взаємно простих з m чисел, які не перевищують m. Так, $\varphi(5) = 4$, $\varphi(6) = 2$, $\varphi(10) = 4$, $\varphi(16) = 10$. Для простого p $\varphi(p) = p-1$. Звідси випливає, що мала теорема Ферма є окремим випадком теореми Ейлера. Якщо $m > 2$, то $\varphi(m)$ – парне число. При цьому, якщо $m = 2n+1$, то $\varphi(2n+1) = 2\lambda$, де λ – кількість взаємно простих з m чисел, що належать проміжку від 1 до n. Для $a = 2$ і $m = 2n+1$ за теоремою Ейлера виконується рівність $2^{2\lambda}-1\equiv 0\ (\mathrm{mod}(2n+1))$. Насправді, справджується ще й одна з двох рівностей: або $2^{\lambda}-1\equiv 0\ (\mathrm{mod}(2n+1))$, або $2^{\lambda}+1\equiv 0\ (\mathrm{mod}(2n+1))$.

Твердження 3. Нехай m – натуральне число, $m > 2$. Якщо $\varphi(m) = 2\lambda$ – кількість взаємно простих з m чисел, які не перевищують m, тоді або $2^{\lambda}-1=0\ (\mathrm{mod}\ m)$, або $2^{\lambda}+1=0\ (\mathrm{mod}\ m)$.

Можна довести, що порядок числа 2 за модулем m є дільником числа $\varphi(m)$.

Множина, утворена з λ взаємно простих з $2n + 1$ чисел, які не перевищують n, розбивається на k циклів: $k = \lambda : l$.

Приклад 5. Нехай $2n+1= 129 = 3\cdot 43$, тоді $\varphi(129) = 2\cdot 42 = 84$, $\lambda = 42$ – кількість взаємно простих з 129 чисел, що належать відрізку [1; 64]. Оскільки $2^{42}-1 = \left(2^7-1\right)\left(2^7+1\right)\left(2^{28}+2^{14}+1\right)$ і $2^7+1= 129$, то $2^{42}-1\equiv 0\ (\mathrm{mod}\ 129)$, $2l = 14$ – порядок числа 2 за модулем 129, тому множина, утворена з 42 взаємно простих з 129 чисел, які не перевищують 64, розбивається на 6 циклів:

(1, 2, 4, 8, 16, 32, 64), (5, 10, 20, 40, 49, 31, 62), (7, 14, 28, 56, 17, 34, 61),
(11, 22, 44, 41, 47, 35, 59), (13, 26, 52, 25, 50, 29, 58), (19, 38, 53, 23, 46, 37, 55),

які визначають відповідні тотожності. Так, наприклад,

$$\cos\frac{19\pi}{129}\cos\frac{23\pi}{129}\cos\frac{37\pi}{129}\cos\frac{38\pi}{129}\cos\frac{46\pi}{129}\cos\frac{53\pi}{129}\cos\frac{55\pi}{129}=\frac{1}{128}.$$

Список літератури

1. *Репета В.К.* Тригонометричні тотожності та рекурентні співвідношення / Математика у школі.-№ 2.- Київ, 2007, с.45-54.